

ΜΕΤΑΞΥ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΨΕΥΣΗΣ

Έλληνες και Ευρώπη στον 19ο αιώνα

Συζητούν: Λίνα Λούβη – Κωστής Καρπόζηλος

2 ΑΙΩΝΕΣ σε 21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

ΑΣΚΙ | 2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές
Ψηφιακή εκδοτική σειρά

Επιστημονική επίβλεψη σειράς:

Ηλίας Νικολακόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κωστής Καρπόζηλος

Έρευνα – επιμέλεια εκδόσεων – εικονογράφηση:

Μάνος Αυγερίδης, Ιωάννα Βόγλη, Στάθης Παυλόπουλος

Απομαγνητοφώνηση: Αναστασία Μέμμου

Audio restoration: Αχιλλέας Φακόπουλος

Διορθώσεις: Νίκος Θεοδωρόπουλος

Σχεδιασμός εκδόσεων – εικαστική επιμέλεια: Δημήτρης Τσαθκάνης

Το ψηφιακό εκδοτικό πρόγραμμα «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) επιχορηγήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ). Η παρούσα έκδοση προορίζεται αποκλειστικά για εκπαιδευτική και ερευνητική χρήση και απαγορεύεται η χρήση για εμπορικούς σκοπούς και άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος.

© Copyright: ΑΣΚΙ, 2022

Εικόνα εξωφύλλου: Πανηγυρική έλευση του Όθωνος και της Αμαλίας στην Αθήνα, πίνακας του Διονύσιου Τσόκου

Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη, Συλλογή Ιδρύματος Ε. Κουτλίδη

<https://www.nationalgallery.gr/el/sulloges/collection/sulloges/paniguriki-eleusi-tou-othonos-kai-amalias-stin-athina.html> (ημερομηνία ανάκτησης 10/2/2022)

ΜΕΤΑΞΥ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΨΕΥΣΗΣ

Έλληνες και Ευρώπη στον 19ο αιώνα

Συζητούν: Λίνα Λούβη – Κωστής Καρπόζηλος

2022

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Μπορεί ο ιστορικός διάλογος και ο αναστοχασμός γύρω από το παρελθόν να μεταδίδονται στον ραδιοφωνικό «αέρα»; Τα ΑΣΚΙ επιχείρησαν να απαντήσουν καταφατικά μέσω της εβδομαδιαίας ραδιοφωνικής εκπομπής τους «Ιστορία στο Κόκκινο» (κάθε Κυριακή 1-2 μ.μ., Στο Κόκκινο 105,5). Η εκπομπή ξεκίνησε να μεταδίδεται στις 29 Σεπτεμβρίου 2013 και διανύει πλέον τον όγδοο κύκλο της, έχοντας παραγάγει περισσότερες από 200 ώρες συζήτησης και στοχασμού γύρω από το παρελθόν, οπτικοακουστικό υλικό που συστηματικά εμπλουτίζεται και είναι ελεύθερα διαθέσιμο στις ψηφιακές πλατφόρμες **Soundcloud** <https://soundcloud.com/aski-6> και **Spotify**.

Η συσσώρευση αυτού του πλούσιου αρχειακού υλικού αλλά και η απήχηση των εκπομπών στο κοινό μάς ανέδειξαν νέα ερωτήματα: μπορεί μια προφορική συζήτηση σε ένα ραδιοφωνικό στούντιο να μετασχηματιστεί σε ένα χρηστικό εργαλείο μελέτης και έρευνας του παρελθόντος; Είναι δυνατόν η ιστορική ανάγνωση σημαντικών γεγονότων και η αποκωδικοποίηση της μνήμης τους να εκκινούν με αφορμή την κυκλοφορία ενός βιβλίου, τη διοργάνωση ενός επιστημονικού συνεδρίου, την ολοκλήρωση ενός νέου ερευνητικού προγράμματος; Μπορούμε δηλαδή να ξετυλίγουμε το μπλεγμένο κουβάρι του παρελθόντος μέσα από μικρές, καθημερινές και «εφήμερου» χαρακτήρα αφορμές;

Στόχος της ψηφιακής εκδοτικής σειράς «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» είναι να διαθέσει στο κοινό αυτοτελείς αφηγήσεις για το παρελθόν και την Ιστορία, εικονογραφημένες με πρωτότυπο αρχειακό υλικό προερχόμενο κατεξοχήν από τις συλλογές των ΑΣΚΙ αλλά και από άλλους αρχειακούς φορείς. Οι εκδόσεις που απαρτίζουν τη σειρά στηρίζονται στα απομαγνητοφωνημένα και εκδοτικά επιμελημένα κείμενα των εκπομπών, συνοδευόμενα από βιογραφικά στοιχεία των συνομιλητών και αναγκαίους για τον/την αναγνώστη/τρια υπομνηματισμούς. Οι εκδόσεις πλαισιώνονται ακόμη από χρηστικά εργαλεία έρευνας όπως ενδεικτικές βιβλιογραφίες και συνοπτικά χρονολόγια. Ακολουθώντας την καταστατική αρχή των ΑΣΚΙ για «ανοιχτή πρόσβαση» στη γνώση, κάθε έκδοση είναι ανοιχτής πρόσβασης σε κάθε ενδιαφερόμενο/η.

Τα κριτήρια επιλογής των εκπομπών που περιλαμβάνονται στη σειρά, πέρα από τον χρονολογικό άξονα των δύο αιώνων (19ος-20ός), κινούνται και σε μια προσπάθεια παρουσίασης πρωτότυπων θεματικών και άγνωστων εν πολλοίς ερμηνευτικών προσεγγίσεων, θεματικών που συνδυάζουν το γεγονός με τη μνήμη του και τις «δεύτερες ζωές» του στο δημόσιο πεδίο• στην τέχνη, στον πολιτισμό, στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στην ιστοριογραφική συζήτηση, στα μνημεία και στα τοπία, σε κάθε ψηφίδα του παρελθόντος που συνθέτει με την παρουσία της την παρόντική διάσταση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως κατά τις ταραγμένες δεκαετίες του 1940 και 1960,

και στις μεταβάσεις που πυροδότησε η Μεταπολίτευση, οι εκδόσεις συμπεριλαμβάνουν και παρουσιάζουν αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, μεμονωμένες φωνές που εγγράφουν το προσωπικό στο συλλογικό βίωμα.

Κάθε έκδοση ασφαλώς συνιστά μια επιλογή και ως τέτοια αποδέχεται τα όρια, τις ελλείψεις και την αποσπασματικότητά της στη διερεύνηση ενός εκάστοτε θέματος. Θα θεωρεί όμως αυτήν την αποσπασματικότητα προτέρημα, αν οι αναγνώστες/τριες της την αξιοποιήσουν ως έναυσμα για νέα ομαδικά και ατομικά ερευνητικά εγχειρήματα ή αν αποτελέσει ένα βραχύ αλλά περιεκτικό, συγχρόνως ευχάριστο ανάγνωσμα.

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους με τη σφραγίδα των ευρωπαϊκών δυνάμεων και η έλευση του πρώτου βασιλιά Όθωνα, κατά τον Ιανουάριο του 1833, σηματοδότησε έναν νέο κύκλο συλλογικών προσδοκιών για τους Έλληνες. Η φιλελληνική παρακαταθήκη του 1821, πλέον, στη συνείδηση των Ελλήνων, μετασχηματιζόταν σε προσδοκία για την παραχώρηση Συντάγματος και την εμπέδωση των κοινοβουλευτικών θεσμών. Πάνω απ' όλα όμως, για την επέκταση των συνόρων και την πραγμάτωση των «δικαίων» του ελληνισμού με τη συνδρομή των ευρωπαϊκών κρατών, μέσα από ένα ποθούμενο νέο Ναβαρίνο. Αυτές οι προσδοκίες, από τα πρώτα κιόλας χρόνια του νεοσύστατου κράτους, τροφοδότησαν στη δημόσια σφαίρα «σαιξηπηρικά» ερωτήματα και διλήμματα: Ανατολή ή Δύση; Ευρώπη-πρότυπο ή Ευρώπη-απειλή; Χριστιανισμός ή ορθοδοξία; Στην παρούσα έκδοση ο Κωστής Καρπόζηλος, διευθυντής των ΑΣΚΙ, συνομιλεί με την ιστορικό Λίνα Λούβη, με αφορμή την έκδοση του βιβλίου της *Η Ευρώπη των Ελλήνων. Πρότυπο, απειλή, προστάτις 1833-1857* (Αλεξάνδρεια, 2020). Με άξονα συγκεκριμένα ορόσημα του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, παρακολουθούν και ανασυνθέτουν ένα δυναμικό και εξαιρετικά ρευστό πεδίο προσλήψεων και εννοιολογήσεων της ευρωπαϊκής ιδέας και ταυτότητας. Ένα πεδίο όπου η προσδοκία πολύ γρήγορα εναλλασσόταν με τη διάψευση και, τελικά, τη συλλογική ματαίωση του τέλους του Κριμαϊκού Πολέμου.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΚΠΟΜΠΗΣ

«Έλληνες και Ευρώπη στον 19ο αιώνα: προσδοκίες και διαψεύσεις»

Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 15/3/2020

Επιμέλεια: Ηλίας Νικολακόπουλος

Μουσική επιμέλεια: Θανάσης Μήνας

Ηχητική επιμέλεια: Γιώργος Μπαλούμης

Οργάνωση παραγωγής: Ιωάννα Βόγλη

Μπορείτε να την ακούσετε στο soundcloud:

<https://soundcloud.com/aski-6/1532020-19a>

Μουσική εκπομπής:

András Schiff, *Sonata No. 19 G Minor Op. 49: Rondo. Allegro (Ludwig van Beethoven)*

James Friskin, *French Suite No. 5, BWV 820*

Brad Mehldau, *River Man*

Andras Schiff, *Sonata No. 19 G Minor Op. 49: Andante (Ludwig van Beethoven)*

Vijay Iyer, *Human Nature*

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

Η Λίνα Λούβη είναι καθηγήτρια Ιστορίας στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Σπούδασε Ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris I), όπου απέκτησε και τον τίτλο του διδάκτορα. Έχει διδάξει Νεότερη Ευρωπαϊκή και Ελληνική Ιστορία στα τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και Ιστορίας και Εθνολογίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. Έχει γράψει τα βιβλία *Περιγέλωτος βασιλείων. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα 1875-1886* (Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 2002, βραβείο από την Ακαδημία Αθηνών)· *Η Ελληνική Οικονομία του 19ου αιώνα με τη γραφίδα των γελοιογράφων* (Πρόγραμμα Ερευνών Ιστορικού Αρχείου ΕΤΕ, 2011)· *Η Ευρώπη των Ελλήνων. Πρότυπο, απειλή, προστάτις 1833-1857* (Αλεξάνδρεια, 2020), καθώς επίσης και, σε συνεργασία με τον Δ. Ξιφάρá, το εγχειρίδιο Ιστορίας της Γ΄ Γυμνασίου. Τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα περιστρέφονται γύρω από την πολιτική ιστορία του ελληνικού κράτους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

Ο Κωστής Καρπόζηλος είναι ιστορικός και διευθυντής των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Έλαβε το διδακτορικό του στο Πανεπιστήμιο Κρήτης το 2010 και στη συνέχεια εργάστηκε ως μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Columbia University, στο Princeton University και στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Είναι ο συγγραφέας των βιβλίων *Αρχείο Σταύρου Καλλιέργη. Ψηφίδες από τον σχεδιασμό της σοσιαλιστικής πολιτείας* (Μουσείο Μπενάκη, 2013), *Κόκκινη Αμερική. Έλληνες μετανάστες και το όραμα ενός Νέου Κόσμου 1900-1950* (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017) και –με τον Δημήτρη Χριστόπουλο– *10+1 ερωτήσεις και απαντήσεις για το Μακεδονικό* (Πόλις, 2018). Έχει διδάξει στο SciencesPo, στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, στο College Year in Athens και στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το επόμενο βιβλίο του, με τίτλο *Εκτός Ορίων. Μια διεθνική ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, θα κυκλοφορήσει εντός του 2022.

ΜΕΤΑΞΥ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΨΕΥΣΗΣ

Έλληνες και Ευρώπη στον 19ο αιώνα

Λίνα Λούβη (Λ.Λ.) – Κωστής Καρπόζηλος (Κ.Κ.)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΤΑ ΧΡΟΝΙΚΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΔΟΚΙΑΣ

Κωστής Καρπόζηλος: Καλό μεσημέρι σε όλες και όλους, είναι η εβδομαδιαία εκπομπή των Αρχαίων Σύγχρονων Κοινωνικής Ιστορίας, η *Ιστορία Στο Κόκκινο*. Είμαι ο Κωστής Καρπόζηλος και είμαι πολύ χαρούμενος, γιατί σήμερα θα συζητήσουμε για ένα πάρα πολύ ωραίο κι ενδιαφέρον βιβλίο. Ανέναντί μου κάθεται η Λίνα Λούβη, καθηγήτρια στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, και συγγραφέας ενός βιβλίου που κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, με τίτλο *Η Ευρώπη των Ελλήνων. Πρότυπο, απειλή, προστάτις 1833-1857*.¹ Όπως ήδη έχετε καταλάβει, η σημερινή εκπομπή θα μας πάει πίσω στον 19ο αιώνα, σε έναν αιώνα ο οποίος αποκτά ιδιαίτερη επικαιρότητα λόγω των επετείων που επίκεινται και λόγω της όλης συζήτησης για το πώς εμείς οι Έλληνες

θα αναστοχαστούμε το παρελθόν μας. Το βιβλίο αυτό συζητάει τη σχέση μεταξύ Ευρώπης και Ελλήνων και μας δίνει πολλές αφετηρίες και αφορμές για να σκεφτούμε συνολικότερα την πορεία και την εξέλιξη του ελληνικού έθνους – και όχι μόνο. Θα κλείσω αυτήν την πολύ σύντομη εισαγωγή λέγοντας ότι το βιβλίο αυτό έχει τη βασική αρετή που πρέπει να έχει ένα βιβλίο: διαβάζεται πάρα πολύ ευχάριστα. Στηρίζεται σε αρχειακές πηγές και σε εφημερίδες της εποχής, και η συγγραφέας καταφέρνει να συνδυάσει διαφορετικά αποσπάσματα, δηλώσεις, μικρές λέξεις και εκφράσεις που έχει αντλήσει από τις εφημερίδες, σε μία αφήγηση η οποία ρέει – κάτι που θεωρώ εξαιρετικά σημαντικό στην ιστοριογραφία, γιατί σε τελική ανάλυση αυτά που γράφουμε, αυτά που συζητάμε, πρέπει κάπως να αφορούν και τους άλλους, πέρα από μας. Λίνα, καλώς ήρθες.

Λίνα Λούβη: Σε ευχαριστώ για τα καλά σου λόγια, Κωστή, και κυρίως γιατί είπες ότι αυτό το βιβλίο διαβάζεται εύκολα, το οποίο είναι για μένα πολύ μεγάλο κομπλημέντο. Για έναν ιστορικό που βασίζεται σε πρωτογενείς πηγές και μάχιστα μιας τόσο δύσκολης γλώσσας, όπως είναι η γλώσσα του 19ου αιώνα και των εφημερίδων, είναι πολύ δύσκολο να καταφέρει να την περάσει στο σημερινό κοινό και να διαβάζεται, όπως λες, ευχάριστα. Βεβαίως, οι αναγνώστες, ιδίως οι νεότεροι, θα έχουν κάποιες δυσκολίες με τα παραθέματα, αλλά νομίζω ότι εύκολα θα τις ξεπεράσουν.

1. Λίνα Λούβη, *Η Ευρώπη των Ελλήνων. Πρότυπο, απειλή προστάτις 1833-1857*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2020.

*Είσοδος του Όθωνα στο Ναύπλιο την 25η Ιανουαρίου 1833, Έγχρωμη λιθογραφία του Peter von Hess (1836)
Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη <https://www.nationalgallery.gr/el/sulloges/collection/sulloges/i-aphixi-tou-othona-sto-nauplio.html> (ημερομηνία ανάκτησης 10/2/2022)*

Κ.Κ.: Εστιάζοντας, λοιπόν, στις δυσκολίες, θα πω ότι η πρώτη δυσκολία με την οποία έχει να αναμετρηθεί ο αναγνώστης και η αναγνώστριά, έχει να κάνει με τον υπότιτλο του βιβλίου και πιο συγκεκριμένα με τα χρονολογικά όρια που θέτεις: 1833–1857. Στη νεοελληνική ιστορική συνείδηση οι ημερομηνίες-ορόσημα του 19ου αιώνα είναι τελείως διαφορετικές: είναι το 1821, για παράδειγμα. Γιατί επιλέγεις να ξεκινήσεις το 1833;

Λ.Λ.: Η αφετηρία, το 1833, είναι πάρα πολύ σημαντική, γιατί, όπως πιθανόν να θυμούνται οι ακροατές μας από το σχολείο, είναι η εποχή που έρχεται ο πρώτος βασιλιάς της Ελλάδας, ο Βαυαρός Όθων. Το 1833, λοιπόν, σηματοδοτεί μία αφετηρία που σχετίζεται και με την Ευρώπη, διότι έως τότε η Ελλάδα βρισκόταν στο μετεπαναστατικό, κατά κάποιον τρόπο, στάδιο. Την περίοδο της διακυβέρνησης του Καποδίστρια, πολλώ δε μάλλον μετά τη δολοφονία του και τον αδελφοκτόνο εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε, δεν είχαν κατασταλάξει ακόμη η ιδεολογία, οι απόψεις ή οι πολιτικές αντιπαραθέσεις που θα καθόριζαν, στη συνέχεια, την πορεία του ελληνικού κράτους. Βεβαίως, η μεγάλη πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ Συνταγματικών και Κυβερνητικών υπήρχε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου,² ωστόσο ο ρόλος της Ευρώπης δεν είχε φανεί έτσι όπως θα φαινόταν το 1833. Γιατί συμβαίνει αυτό; Γιατί τότε συνειδητοποιούν οι Έλληνες ότι υποχωρεί ο φιλελληνισμός. Η Ευρώπη, από μεγάλη και πολύ αγαπητή φιλελληνική δύναμη, η οποία προς τα μέσα της Επανάστασης αποφασίζει να στηρίξει την Ελληνική Επανάσταση και στη συνέχεια τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, μετά τη συγκρότηση του κράτους μετατρέπεται πολύ γρήγορα –αυτομάτως, θα έλεγα– σε έναν πολύ αυστηρό επιτηρητή της ελληνικής πολιτικής ζωής και κυρίως του ελληνικού εθνικού ζητήματος, το οποίο είναι η Μεγάλη Ιδέα.

2. «Συνταγματικοί» και «Κυβερνητικοί» ονομάστηκαν οι δύο αντίπαλοι πολιτικοί σχηματισμοί που συγκρούστηκαν ένοπλα μετά τις πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν τη δολοφονία του Ιωάννη Καποδίστρια και την ανακήρυξη του Αυγουστίνου Καποδίστρια, μικρότερου αδελφού του Ιωάννη, σε Προσωρινό Κυβερνήτη. Οι «Συνταγματικοί», οι οποίοι αποκλήθηκαν έτσι λόγω της απαίτησής τους για παραχώρηση Συντάγματος, συσπειρώθηκαν γύρω από τον Ιωάννη Κωλέττη, ενώ προέρχονταν τόσο από το Γαλλικό όσο και το Αγγλικό Κόμμα. Οι «Κυβερνητικοί», υποστηρικτές του Ρωσικού Κόμματος και της διοίκησης Αυγουστίνου Καποδίστρια, είχαν ως κύριους εκφραστές τους Κολλοκωτρίνη, Νικηταρά και Τζαβέλλα.

Κ.Κ.: Ωραία. Η Ευρώπη, λοιπόν, μετασχηματίζεται από φιλελληνική δύναμη σε μία, κατά κάποιον τρόπο, εποπτική αρχή· θα αναρωτιόταν κανείς –και το θέτεις κι εσύ από τις πρώτες κιόλας σελίδες της αφήγησης– το εξής: η Ευρώπη είναι ένα ενιαίο πράγμα; Δηλαδή, στη δική μας πολιτική συνείδηση ή μάλλον, στη δική μας φαντασία, η Ευρώπη, μερικές φορές, φαντάζει ένας ομοιογενής σχηματισμός. Αυτό το βιβλίο, όμως, θα μπορούσε να έχει τον τίτλο «Η Ευρώπη / Οι Ευρώπες των Ελλήνων»;

Λ.Λ.: Ναι, το σκέφτηκα και αυτό. Θα μπορούσε να ήταν και «Οι Ευρώπες», γιατί έχει πολλαπλά πρόσωπα η Ευρώπη – και το νόημα του βιβλίου είναι οι διαφορετικές προσλήψεις αυτής της ασαφούς έννοιας της Ευρώπης. Είναι πολιτική; Είναι ιδεολογία; Είναι πολιτισμική, γεωγραφική, οικονομική έννοια; Είναι όλα αυτά μαζί· κάθε φορά η Ευρώπη προσλαμβάνεται και προσδιορίζεται ανάλογα με το τι βολεύει τους Έλληνες ή ανάλογα με το τι θέλουν οι ίδιοι σε μια δεδομένη χρονική στιγμή.

Κ.Κ.: Οπότε, ξαφνικά, έχουμε μία πολύ δυναμική εννοιολόγηση της Ευρώπης, η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση την αντίληψη που έχουμε ότι όλα είναι παγωμένα: ότι η Ευρώπη είναι ένα πράγμα, ότι έχει μία γεωγραφία και ότι η πρόσληψή της γίνεται με έναν και μοναδικό τρόπο. Έτσι φτάνουμε στην καρδιά του βιβλίου: ο υπότιτλος *Πρότυπο, απειλή, προστάτις* αναδεικνύει τρεις κλημακούμενες προσλήψεις ή αντιλήψεις γύρω από την Ευρώπη.

Λ.Λ.: Σωστά. Ευρώπη είναι ουσιαστικά οι τρεις εγγυήτριες δυνάμεις, για τις οποίες επικρατεί η αντίληψη ότι είναι προστάτιδες. Ο όρος «προστάτιδες» δεν υπάρχει σε κάποιο επίσημο έγγραφο· τον εφηύραν και τον χρησιμοποίησαν μόνοι τους οι Έλληνες. Θεωρούσαν, δηλαδή, ότι η Ευρώπη όφειλε να τους προστατεύσει και, αν δεν έκανε αυτό το οποίο περίμεναν, θεωρούσαν ότι αθετούσε την υπόσχεσή της ή τον ρόλο της ως προστάτιδας δύναμης. Αυτό, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι δεν ήταν ταυτόχρονα ένα μεγάλο δώρο που έκαναν οι ίδιοι οι Έλληνες στους Ευρωπαίους, δίνοντάς τους έναν ακόμη ισχυρότερο ρόλο από αυτόν που οι ίδιοι είχαν, μέσα από τις συνθήκες και τα επίσημα έγγραφα. Ευρώπη, λοιπόν, είναι κυρίως η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία. Βέβαια, θα αντιτείνετε: η Αγγλία και η Γαλλία είναι το ίδιο με τη Ρωσία; Αυτό είναι ένα μεγάλο ζήτημα, στο οποίο νομίζω ότι απαντάει το βιβλίο. Η Ρωσία, για την υπόλοιπη, κυρίως τη δυτική Ευρώπη, αποτελούσε πάντοτε μία πολιτισμική ετερότητα, ενώ πολιτικά, ειδικά μετά το Συνέδριο της Βιέννης,³ θεωρούνταν ισότιμη, καθώς ήταν μία από τις νικήτριες δυνάμεις των Ναπολεόντειων Πολέμων. Το ίδιο ισχύει και για τους Έλληνες. Οι δυτικοτρόποι Έλληνες στοιχίζονται πίσω από τη δυτική Ευρώπη και θεωρούν ότι, πολιτισμικά τουλάχιστον, η Ρωσία δεν είναι Ευρώπη, ενώ οι φιλορθόδοξοι, οι ανατολικοί Έλληνες, όπως λέμε, αυτοί δηλαδή που είναι υπέρ της διατήρησης μιας ανατολικής ταυτότητας των Ελλήνων, θεωρούν ότι η Ρωσία πρέπει να είναι το πρότυπό τους.

ΑΝΑΤΟΛΗ Ή ΔΥΣΗ; ΕΝΑ «ΣΑΙΞΠΗΡΙΚΟ» ΕΡΩΤΗΜΑ ΠΑΙΓΜΕΝΟ ΕΘΝΙΚΑ

Κ.Κ.: Ήδη, περιγράφοντας αυτόν τον διπολισμό ή αυτούς τους δύο προσανατολισμούς, αν θέλεις, φέρνεις στην επιφάνεια πώς ένας ιστορικός μπορεί να παρακολουθεί τη διαμόρφωση αυτών των στρατοπέδων – και νομίζω ότι το βιβλίο δείχνει ακριβώς ότι αυτά που θεωρούμε στρατόπεδα ή παρατάξεις δεν παραμένουν αναλλοίωτα μέσα στον χρόνο. Ο τρόπος που επιλέγεις να το κάνεις είναι μέσα από την προσεκτική ανάγνωση δύο εφημερίδων: η μία είναι ο *Αιών* και η άλλη η *Αθηνά*.⁴ Η πρώτη εκφράζει τη ρωσική παράταξη, η δεύτερη την αγγλική. Σήμερα, υπάρχει παγκοσμίως μία μεγάλη συζήτηση για την ανεξαρτησία του Τύπου, ενώ την ίδια στιγμή υπάρχει η αίσθηση ότι η εφημερίδα ανήκει στο παρελθόν. Ως προς τον 19ο αιώνα, η εφημερίδα –εκτός από το ότι αποτελεί σήμερα ένα βοηθικό εργαλείο για τους ιστορικούς– φαίνεται ότι παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της συνείδησης αυτών των παρατάξεων.

3. Το Συνέδριο Ειρήνης της Βιέννης (1814–1815) συγκλήθηκε την 1η Νοεμβρίου 1814, αποτελώντας σταθμό στην ιστορία της Ευρώπης. Με το συνέδριο, οι τέσσερις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης που είχαν νικήσει τη Γαλλία του Ναπολέοντα, η Αυστρία, η Ρωσία, η Πρωσία και η Αγγλία, τερμάτιζαν κι επίσημα τον πόλεμο και διευθετούσαν τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί. Το συνέδριο κατέληξε στην ομώνυμη Συνθήκη Ειρήνης (1815), ενώ άνοιξε τον δρόμο για τη συγκρότηση της Ιεράς Συμμαχίας μεταξύ Ρωσίας, Αυστρίας και Πρωσίας.

4. Η εφημερίδα *Αιών* εκδιδόταν στην Αθήνα από το 1838 μέχρι το 1888 από τον Ιωάννη Φιλήμονα. Αγωνίστηκε για την παραχώρηση Συντάγματος, την ελευθερία του Τύπου και τις πολιτικές ελευθερίες. Στρεφόταν κατά των Βαυαρών και κάθε ξένης επέμβασης, ενώ αντιμετώπιζε ευμενώς τη ρωσική πολιτική. Η εφημερίδα *Αθηνά* εκδιδόταν επίσης στην Αθήνα από το 1835 μέχρι το 1864 από τον Εμμανουήλ Αντωνιάδη. Είχε πρωτοεκδοθεί στα Μέγαρα τον Φεβρουάριο του 1832, μεταφερόμενη κατόπιν στο Ναύπλιο, όπου εκδιδόταν για βραχύ διάστημα. Ήταν εφημερίδα φιλελευθέρων αρχών με φιλοβρετανικές τάσεις. Βλ. Λουκία Δρούλια – Γιούλια Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784–1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Α', Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΝΕ, 2008, σ. 122–123, 153–154.

Εκδίδεται δις τῆς ἑβδομάδος
Κατὰ Τετράδα καὶ Σαββάτων

ΑΘΗΝΑ

Τὴν ἑπομένην Ἀρχαῖα 48
Κλασσικά 74
Τριμηνιαία
Αἱ συνδρομαὶ γίνονται ἐντολῆς ἢ ἐν
Γραφεῖον τῆς Ἀθῆναις, εἰς τὴν 8
ῥομὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος εἰς 1828
Καὶ ἐκτὸς τῶν Ταχυδρομίων.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΗ II

α Φαντασίαν λαβὴν πολιτείας ἰσότητος, κατὰ ἰΣΟΥΗΤΑ καὶ ἰσχυρίαν δικαιοσύνης, καὶ βασιλ
α λείας τιμῆς πάντων μάλιστα τῶν ἑλευθέρων, τῶν ἀρχαίων (Μάρκος Διόσκ. Δε 12')

ΕΛΛΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ Τῆν 16 Ἀπριλίου

Κατὰ τὴν ἀναχώρησίν μας ἀπὸ τὴν
Ναυπλίαν, τὴν πρὸ ὀλίγου Καθέδραν τῆς
Κυβερνήσεώς μας, δὲν μίς ἐσυγχώρησαν
ὁ καμὸς εἰς τὸ νὰ τυπωσωμεν τὸ ὅποσον
ἔχει εἰχόμεν ἑτοιμάσει φύλλον, διὰ νὰ ἀ-
ποχαιρετισωμεν μ' ἑκάστο τῶν εἰς τὴν νῆ-
αν μάλιστα ἰσορῶν τῆς Ἑλλάδος τόσον
προσφιλῆ καὶ ἀξιοσέβαστον ταύτην πόλιν.
Πρῶν χαιρετισίμων λοιπὸν τῆς Ἀθή-
νας, καὶ τὴν προαίτιδα τῶν Ἀθηναίων,
Ἀθηναίων, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα φέρει

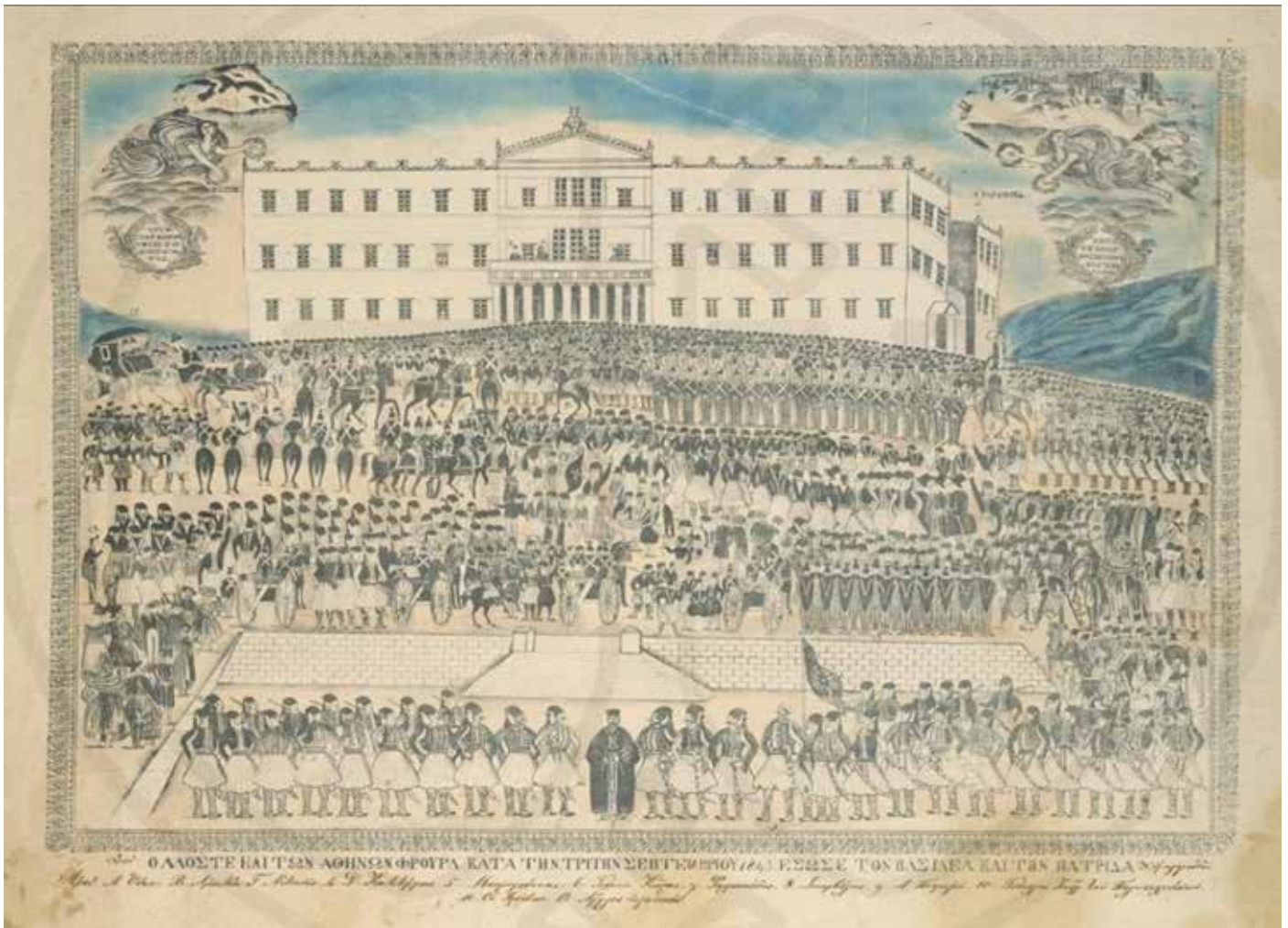
θεῖαν. Ἡ πόλις αὕτη διετήρησε μεταξὺ
τῶν ἀνωμαλιῶν εἰς τοὺς κόλπους τῆς, καὶ
τῆς κυβερνήσεως τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλ-
λάδος, καὶ αὕτη τελοσπάντων εἶναι ἡ
πρῶτη καὶ μέχρι τοῦδε μόνη πόλις, ἣτις
ἔλαβεν εὐρωπαϊκὸν σχηματισμὸν.
Ἐπειτα θεωρῶν τις τὴν ἀρχαίαν καὶ
γραικὴν ἐκείνην κορυφὴν τοῦ Παλαμῆδους,
τοῦ ὕψος αὐτοῦ τούτου τοῦ Ναυπλίου,
τοῦ Σεμελιωτοῦ τῆς πόλεως Ναυπλίας,
θεωρῶν μὲ πόσῃ μεγαλοπρέπειαν καὶ ὑπερ-
περφανείαν ἐπισκιάζει καὶ ὑπερασπίζει
τὴν πατρικὴν πόλιν, δὲν ἠμπορεῖ νὰ μὴ
δουμάσῃ, ὅποταν μάλιστα θεωρῶσῃ καὶ
τὸν σκοπὸν τοῦ κτιστοῦ καὶ ὀνομασθε-
τοῦ τοῦ Παλαμῆδίου, ὅστις θίσας ἐπ' αὐ-
τοῦ τὸ ὄνομα τοῦ σοφοῦ Παλαμῆδους,

ὅποیان εἶναι ἑτοίμος νὰ συμπαρῆξῃ καὶ ὁ
Νομάρχης σου, μόνῃ καὶ παιδείᾳ θείᾳ δια-
τηρήσει καὶ πραγματικῶς τὴν ἐξουσίαν
ἀγάπην τῶν ὁποίων εἰδείξας πρὸς σὲ ὁ
Σ. Βασιλεὺς μας, ἐκερσίξων τὸν ἡ ἀγα-
πητὴ μου πόλις Ναυπλίου, καὶ
μὴν ἢ παιδείᾳ θείᾳ σύρα εἰς ἑαυτὴν
τὴν εὐνοήντοῦ, καὶ τὴν εὐχάριστον ἐκπαι-
δωσιν τῶν ἐπιτηγμένων ἀντιβοηθητῶν
τοῦ, τὰς ὁποίας μὲ τίσῃ ἀνομοκροτησίαν
περιμένεις πρὸς ὑποσχάσειν σου. Ἐγὼ
πολλὰ πλεονεκτήματα ὡ Ναυπλίᾳ ἢ ἀ-
σφάλειαν τῶν ὁποίων προσφορῆς εἰς τὴν ἐ-
πιχείρημα, τὸ ἑαυτὸν ἐμπόριον σου, ὁ
Θαυμάσιος ἡμῶν σου, ἢ εὐφορία τῶν κί-
πων σου, τὰ ἀφύονα καὶ μεγαλοπρεπῆ ὀ-
κνησὶ σου, ἢ ἄλλοις ἀντιβοηθητῶν σου,

Φύλλο της εφημερίδας Αθηνά αμέσως μετά την μεταφορά της έδρας στην Αθήνα, 17/4/1835

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας Αἰών, 25/9/1838

Η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, λαϊκή λιθογραφία (πιθανόν του Ν. Γρηγοριάδη).

Πηγή: Ψηφιακή συλλογή Μουσείου Μπενάκη

https://www.benaki.org/index.php?option=com_collectionitems&view=collectionitem&id=109302&Itemid=0&lang=el (ημερομηνία ανάκτησης 10/2/2022)

Λ.Λ.: Οι εφημερίδες παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διάχυση της πληροφορίας και στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης – διότι, όπως ξέρουμε, η σχέση κοινής γνώμης και Τύπου είναι αμφίδρομη. Το ερώτημα το οποίο θα μπορούσε κάποιος να θέσει είναι αν όλος ο κόσμος διάβαζε εφημερίδες. Η απάντηση είναι όχι: το ποσοστό του αναλφαβητισμού, ειδικά εκείνη την εποχή, είναι πάρα πολύ υψηλό. Το μήνυμα των εφημερίδων, όμως, έφτανε παντού. Διαβάζονταν στα καφενεία, στις πλατείες, και διαμόρφωναν την κοινή γνώμη. Έχουμε πάρα πολλές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες κάθε πολιτικός προσπαθούσε να φτάσει η δική του εφημερίδα, όσο πιο γρήγορα γινόταν, σε χωριά, καφενεία, πλατείες κ.λπ. Να προσθέσω εδώ ότι οι εφημερίδες τότε ήταν στρατευμένες, ήταν δηλαδή κομματικά όργανα. Υπήρχαν και κάποιες ανεξάρτητες, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όχι μόνον την περίοδο που εξετάζεται στο βιβλίο, ήταν, κατά κύριο λόγο, στρατευμένες. Ωστόσο, είναι σημαντικές για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης γιατί εκφράζουν τις δύο απόψεις, την ανατολική και τη δυτική, οι οποίες διχάζουν τους Έλληνες από την επαύριον κίθλας της δημιουργίας του ελληνικού κράτους.

Κ.Κ.: Διχάζει, αλλά ταυτόχρονα το βιβλίο σου δείχνει ότι ακόμα και αυτός ο διχασμός ή η αντιπαράθεση έχει σημεία σύγκλισης, τα οποία δεν αφορούν, για παράδειγμα, τον προσανατολισμό της χώρας και τη δυτική ή ανατολική ταυτότητα, αλλά μία κοινή σε όλους πεποίθηση ότι το νέο ελληνικό κράτος πρέπει να έχει, φέρ' ειπείν, ένα Σύνταγμα. Με άλλα λόγια, παρόλο που έχουμε μάθει να σκεφτόμαστε πολύ συχνά με μία λογική μαύρου-άσπρου –το λέω πολύ σχηματικά–, το βιβλίο σου δείχνει ότι υπάρχουν πεδία σύγκλισης, στα οποία, βέβαια, μετά αναπτύσσονται διαφορετικές αντιλήψεις· ως προς αυτό, το ζήτημα του Συντάγματος μου φαίνεται ότι λειτουργεί καθοριστικά.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
 ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

ΑΡΙΘ. 54. 1845. EN AΘΗΝΑΙΣ, 3 Σεπτεμβρίου.

ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΩΝ ΕΜΒΕΡΙΞΟΜΕΝΩΝ.

Βραχυγραφία τῶν Ἑπισημῶν Σημάτων πρὸς τὸν Ἕλληνα. — Πρὸς τὸν Σουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — Διατάγματα 1) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Συρίας. — 2) Πρὸς τοὺς ἐπίμοις τοῦ Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 3) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 4) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 5) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 6) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 7) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 8) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 9) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 10) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 11) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 12) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 13) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 14) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας. — 15) Πρὸς τὸν Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας.

ΕΛΛΗΝΕΣ!

Ἔστω πάντων αἱ εὐχαὶ Ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας ὁ λαὸς, ὁ πρῶτος τῆς προσηγορίας καὶ τὸ Συμβούλιον τῆς Ἑσπερίας ἐξέτασαν σήμερον πρὸς τὴν Α. Μ. τὸν Σουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας περὶ συγκαλίσεως Ἑθνικῆς Συνελεύσεως καὶ περὶ ὀριστικοῦ Συστάγματος ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας καὶ εὐχαρίστησε ἀπεδέχθη ἡ Α. Μ. εὐδοκίασα ὅσα καὶ νὰ καλῆται Ἡμεῖς εἰς τὴν δευτέραν τῶν πραγμάτων. Σπείδοντες λοιπὸν νὰ Σὺς δώσωμεν τὴν εὐχαρίστησιν ταυτῶν ἀγγέλων, Σὺς προσκελευσάμεν εἰσπείνηται ἡ πατριὰς τοῦ Συσταγματικοῦ

συστάγματος τελείαν τῆς τάξεως καὶ τῆς ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας, ἵνα συμπληρωθῇ ὁ μέγας σκοπὸς τῆς Ἑθνικῆς εὐχαρίστησε, καὶ ἵνα δυναθῶμεν ν' ἀποδείξωμεν ὅτι γενερίζομεν νὰ ἐπιτιμῶμεν καὶ τὰ ἀληθῆ συμπεριόντα τῆς πατριδος μας καὶ τὸν εὐχαρίστησαν τρόπον, καὶ ἵνα αὐτὰ δύνανται νὰ πραγματοποιηθῶσιν ὅσοι φέρωμεν καὶ τὸ προσκεν εἶδος εἰς τὰς καθιστώσας Ἀρχὰς ἀποδίδοντες, θέλατε δόσει καὶ εἰς Ἡμεῖς καὶ εἰς βοήθειαν πρὸς παρασκευὴν εὐχαρίστησαν τῆς ἰσουλτᾶνον τῆς Ἑσπερίας προθεσμίας συγκαλίσεως τῆς Ἑθνικῆς Συνελεύσεως, καὶ ἵνα περὶ

ΦΕΚ της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 με προκήρυξη του υπουργικού συμβουλίου προς τον ελληνικό λαό
Πηγή: Εθνικό Τυπογραφείο

Κ.Κ.: Νομίζω ότι στο σημείο αυτό έγκείται και μία άλλη μεγάλη συνεισφορά της προσέγγισής σου: η διάψευση προϋποθέτει την προσδοκία – και αυτό αναδεικνύεται μέσα από τον έντονο και φορτισμένο λόγο των εφημερίδων.

Λ.Λ.: Όποιος δεν είναι εξοικειωμένος με τον λόγο και το ύφος του 19ου αιώνα, τον ξενίζει λίγο, γιατί τον βρίσκει υπερβολικό.

Κ.Κ.: Αυτή η φραστική υπερβολή – υπερβολή για τα δικά μας μάτια– εμπεριέχει ταυτόχρονα μία εκρηκτική προσδοκία. Ο 19ος αιώνας, σε επίπεδο πολιτικής φαντασίας, έφερε στο προσκήνιο, μέσα από τον αγώνα για την ανεξαρτησία, την αίσθηση μιας ριζικής μεταβολής, η οποία είχε έναν πολύ φιλόδοξο ορίζοντα που, εντέλει, συμπυκνωνόταν σε ένα καταστατικό κείμενο: το Σύνταγμα.

Λ.Λ.: Ναι. Αυτό σήμαινε ότι δεν ήθελαν να διαψεύσουν το πνεύμα της Ελληνικής Επανάστασης – τουλάχιστον οι δυτικοφιλοι. Ήθελαν να κάνουν την Ελλάδα ένα κράτος δυτικού τύπου. Βέβαια, δεν το ήθελαν όλοι αυτό· μια άλλη μερίδα, στην οποία ανήκαν οι προεστοί και άλλοι, ακολουθούσε αμήχανα τη δυτικότερη elite, η οποία μάλιστα είχε έρθει και από το εξωτερικό. Ωστόσο, αυτή η δυτικότερη elite έδωσε την κατευθυντήρια γραμμή ώστε από κει και πέρα, ήδη από το Σύνταγμα της Επιδαύρου, οι Έλληνες να θεωρούν ότι στόχος ήταν η δημιουργία ενός δυτικού τύπου, νεωτερικού κράτος, με Σύνταγμα. Και αντιλαμβάνεστε πόσο μεγάλη ήταν η απογοήτευση, παρά το γεγονός ότι υποδέχτηκαν τον Όθωνα με πολλή χαρά, όταν είδαν ότι αυτό δεν θα πραγματοποιείτο, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΝΩΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ

Κ.Κ.: Συζητούσαμε για αυτήν τη φοβερή διακύμανση ανάμεσα στις προσδοκίες της περιόδου της Επανάστασης και στις διαψεύσεις προσδοκιών της πρώτης περιόδου μετά την Επανάσταση του 1821. Από την προσδοκία ότι η Ελλάδα θα εμφανιζόταν στο ιστορικό προσκήνιο ως μία νεωτερική χώρα που θα ακολουθούσε το συνταγματικό πρότυπο της Ευρώπης – και δη της δυτικής Ευρώπης– καταλήγουμε στη διάψευση αυτής της προσδοκίας μέσα από την έλευση του Όθωνα και την επιβολή ενός καθεστώτος απόλυτης μοναρχίας, όπου το Σύνταγμα ήταν μία διαρκής υπόσχεση, που όμως απομακρυνόταν διαρκώς από τον ορίζοντα. Σκέφτομαι ότι η έρευνά σου στον Τύπο του 19ου αιώνα αναδεικνύει αυτό το ζήτημα της απογοήτευσης, της αίσθησης δηλαδή μιας ανεκπλήρωτης οφειλής η οποία αφορά το Σύνταγμα. Παράλληλα, όμως, αφορά και κάτι άλλο, στο οποίο πάλη ενώνονται όλοι οι Έλληνες, ανεξαρτήτως παράταξης: την προοπτική της Μεγάλης Ιδέας. Αυτό συχνά το ξεχνάμε γιατί θεωρούμε ότι είναι μία ιδεολογία που κάποια στιγμή έφτασε στο τέλος της. Εξετάζοντας, όμως, τις εφημερίδες των διαφορετικών παρατάξεων, βλέπουμε ότι, παρά τις μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, υπήρχαν και σημεία στα οποία συνέκλιναν. Υπήρχε, ενδεχομένως, διαφωνία ως προς την τακτική, αλλά όχι ως προς τη στρατηγική. Με άλλα λόγια, η Μεγάλη Ιδέα ήταν η αδιαμφισβήτητη και ενωτική ιδεολογία του 19ου αιώνα.

Λ.Λ.: Η οποία είναι και υπερταξική, θα τολμούσα να πω, με κίνδυνο να κάνω αναχρονισμό. Είναι μία ιδεολογία η οποία διαπερνάει όλους τους Έλληνες, ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης· ήδη από την επαύριον της Επανάστασης είναι έντονη η επιθυμία όλων των Ελλήνων να επεκτείνουν τα σύνορά τους.

Κ.Κ.: Ωραία. Θα σταθώ σε μία λέξη που χρησιμοποίησες και νομίζω ότι έχει μία συναισθηματική φόρτιση: τη λέξη «επιθυμία». Υπάρχει ένα συγκινησιακό φορτίο, το οποίο μερικές φορές, ειδικά όσοι και όσες προερχόμαστε από σχολές σκέψης που όλο ψάχνουν τις υλικές παραμέτρους και τα συμφέροντα, το ξεχνάμε.

Λ.Λ.: Επιθυμία, μόνον επιθυμία. Είναι κάτι το οποίο δεν μπορεί να αναλυθεί με διαφορετικά εργαλεία. Όλες αυτές οι θεωρίες που αναφέρουν ότι η Μεγάλη Ιδέα χρησιμοποιήθηκε για να παραπλανηθούν οι πολίτες και να περάσουν σκληρά οικονομικά μέτρα δεν ισχύουν. Όσο κανείς διαβάσει κείμενα και αρχεία του 19ου αιώνα, τόσο διαπιστώνει ότι το εθνικό είναι το κυρίαρχο ζήτημα. Ο 19ος αιώνας είναι ο κατεξοχήν εθνικός αιώνας. Δεν υπάρχουν διαφορές ως προς αυτό· θεωρούν ατελή την Επανάσταση του 1821 και θέλουν πολύ γρήγορα να επεκταθεί το ελληνικό κράτος. Η Μεγάλη Ιδέα, λοιπόν, γεννιέται την επαύριον της Επανάστασης, παρά το ότι επικρατεί η αντίληψη ότι ο όρος γεννήθηκε με τον Κωλέττη. Ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» βεβαίως χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Κωλέττη στην Εθνοσυνέλευση του 1844.⁵ αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι η επιθυμία της επέκτασης των συνόρων ή της μεταλαμπάδευσής του ελληνικού πνεύματος στην Ανατολή –όλα αυτά, δηλαδή, που συνιστούν βασικές παραμέτρους της Μεγάλης Ιδέας– δεν προϋπήρχαν. Αν διαβάσουμε κείμενα της περιόδου 1830-1844, θα δούμε ότι βρίθουν τέτοιων προσδοκιών και αναφορών.

Κ.Κ.: Άρα κινητοποιητική δύναμη της εθνικής ιδεολογίας είναι η προοπτική της εθνικής ολοκλήρωσης, η οποία ταυτίζεται με τη γεωγραφική επέκταση.

Λ.Λ.: Και όχι μόνον: ταυτίζεται και με τη μεταλαμπάδευση του ελληνικού πνεύματος.

Κ.Κ.: Την ίδια στιγμή, η Ευρώπη εμφανίζεται ως ο αναστολέας αυτής της επιθυμίας, ως εκ τούτου θα μπορούσε να πει κανείς ότι αυτή η απογοήτευση, έως και οργή, που εμφανίζεται στα κείμενα του 19ου αιώνα έχει στον πυρήνα της ακριβώς αυτήν τη διάψευση της επιθυμίας.

5. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στον δημόσιο λόγο από τον Ιωάννη Κωλέττη στις 10 Ιανουαρίου 1844, κατά τις εργασίες της Α΄ Εθνικής Συνέλευσης.

Η Ναυμαχία του Ναβαρίνου, υδατογραφία του Martin Verdiot. Πηγή: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1975, σελ. 465

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΟΦΕΙΛΕΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ

Λ.Λ.: Και εδώ ο στόχος είναι η Ευρώπη, αλλά αυτήν τη φορά η Ευρώπη βρίσκεται «απέναντι». Άρα βλέπουμε τα αντιφατικά πρόσωπα στα οποία αναφερθήκαμε στην αρχή. Ενώ, όσον αφορά το Σύνταγμα, η Ευρώπη ήταν το πρότυπο, ως προς τη Μεγάλη Ιδέα είναι, όπως πολύ σωστά είπες, ο αναστολέας. Η Ευρώπη συναίνεσε στο να δημιουργηθεί το ελληνικό κράτος, πιστεύοντας ότι θα ήταν ένας παράγοντας σταθερότητας στην περιοχή, αν και μετά –θα το έχετε ίσως ακούσει– μετάνιωσαν για το Ναυαρίνο. Οι Έλληνες, όμως, δεν μπόρεσαν να το δεχτούν αυτό. Θεωρούσαν ότι η Ευρώπη ήταν υποχρεωμένη να τους συνδράμει στην υπόθεση της εθνικής ολοκλήρωσης. Και αυτό γιατί; Γιατί η Ευρώπη τούς οφείλει: οφείλει να εξαργυρώσει πολιτικά την πνευματική οφειλή της απέναντι στο αρχαιοελληνικό παρελθόν. Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να προσθέσω ότι αυτήν την ιδέα περί πνευματικής οφειλής πρώτοι τους την έδωσαν οι ίδιοι οι Ευρωπαίοι, οι ίδιοι οι φιλέλληνες, λόγω των κλασικών σπουδών τους, του Διαφωτισμού ή των ταξιδιών των περιηγητών στην Ελλάδα, πριν καν οι Έλληνες καταλάβουν τι ακριβώς συμβαίνει. Αυτή η ευρωπαϊκή ελίτ, ήδη από τον 18ο αιώνα, είχε αρχίσει να εξιδανικεύει τους Έλληνες, να τους θεωρεί το «κατεξοχήν έθνος», το οποίο μάλιστα συνδύαζε και τον χριστιανισμό μαζί με την αρχαιοελληνική κληρονομιά. Όλα αυτά τα στοιχεία, λοιπόν, τα πήραν έτοιμα από τους Ευρωπαίους. Θα τολμούσα να πω ότι οι Έλληνες είναι από τους λίγους λαούς, ο μοναδικός ίσως, ο οποίος δεν χρειάστηκε να επινοήσει ή να επαν-επινοήσει ο ίδιος το ιστορικό του παρελθόν· το είχαν φτιάξει άλλοι γι' αυτόν.

Κ.Κ.: Ναι, διαβάζοντας κανείς ποιήματα της εποχής, όπως για παράδειγμα του Λόρδου Βύρωνα, τα οποία είναι σχεδόν προπαγανδιστικές μπροσούρες στην Ευρώπη, θα δει, από τη μία, αυτήν την εξιδανίκευση της ελληνικής αρχαιότητας και, από την άλλη, την ιδεολογική πρόσληψη περί χριστιανικού έθνους που υποφέρει και κάποια στιγμή εξεγείρεται.

Λ.Λ.: Ενάντια, μάλιστα, στην τουρκική βαρβαρότητα.

Κ.Κ.: Η κατασκευή αυτού του διπόλου, έπειτα, ήταν ένα έτοιμο πλαίσιο. Την ίδια στιγμή, κάνοντας ένα βήμα πίσω, η συζήτηση για το πώς ένα πρότυπο μας έχει ταυτόχρονα προδώσει μας φέρνει αντιμέτωπους με το ζήτημα του ποιος χρωστάει σε ποιον. Είναι ένα θέμα το οποίο επανέρχεται με διαφορετικούς τρόπους και θα τολμούσα να πω ότι μας

συνοδεύει μέχρι και τις πολύ πρόσφατες μέρες μας. Ποιος χρυσάει σε ποιον; Πώς αντισταθμίζεται η υλική οφειλή με την πνευματική; Ενώ θεωρούμε ότι στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα υπάρχουν απόλυτες ταξινόμοιες (π.χ. όσον αφορά τις αντιλήψεις που έχει κάθε παράταξη), η έρευνά σου δείχνει –και πιστεύω ότι αυτό είναι το πιο παραγωγικό και δυναμικό επιχείρημα του βιβλίου σου– το εξής: η αίσθηση ότι η Δύση είναι το πρότυπο και της οφείλουμε πολλά (π.χ. τη Ναυμαχία του Ναυαρίνου) μπορεί να συνυπάρχει με την απογοήτευση απέναντί της.

Λ.Α.: Αυτό ακριβώς χαρακτηρίζει όλο τον 19ο αιώνα. Όλα τα κείμενα του 19ου αιώνα, είτε στον Τύπο είτε σε αυτοτελείς εκδόσεις, εμπεριέχουν αυτήν την αντίφαση. Οποιοδήποτε κείμενο κι αν εξετάσει κανείς, ακόμη και τις αγορεύσεις στη Βουλή, μετά το '44, θα δει ότι κανείς δεν τολμά να μην αναγνωρίσει, πρώτα απ' όλα, την οφειλή της Δύσης στην ελληνική απειλευθέρωση. Ξεκινούν, δηλαδή, με το σκεπτικό ότι της οφείλουμε, αλλά περνούν στο ότι και αυτή μας οφείλει – και από κει αρχίζει το παράπονο.

K.K.: Ναι. Βλέποντας την επανάληψη αυτού του ρητορικού τόπου, νομίζω ότι είναι ένα πολύ συνθηματικό σχήμα το «να μεν, αλλά». Όταν όμως φτάνεις στο «αλλά», ήδη το «να μεν» έχει αρχίσει να συρρικνώνεται, έχει γίνει μία αναγκαία αναφορά, για να τονίσεις...

Λ.Α.: ...το «αλλά», το παράπονό σου δηλαδή. Το μεγάλο ερώτημα, που τελικά μένει αναπάντητο, είναι το κατά πόσον οι Έλληνες είχαν αντιληφθεί ότι η Ευρώπη προωθούσε τα συμφέροντά της, λειτουργώντας με

...ήδη ορισμένοι από, οι οποίοι θέλουν να δουν, να είναι ίσως περισσότερο οι Οθωμανοί, αλλά, ο Κόζιμς ο οποίος, είναι γνήσιος δεύρας, διακρινόμενος από την οφειλή και διακρινόμενος από την οφειλή του πατρίδας...
 ...Αλλά, γρηγορώς θα θέλω να Οθωμανοί ορισμένοι, οι οποίοι θέλουν να δουν, να είναι ίσως περισσότερο οι Οθωμανοί, αλλά, ο Κόζιμς ο οποίος, είναι γνήσιος δεύρας, διακρινόμενος από την οφειλή και διακρινόμενος από την οφειλή του πατρίδας...
 ...Κατά τον Κόζιμς, ο οποίος, είναι γνήσιος δεύρας, διακρινόμενος από την οφειλή και διακρινόμενος από την οφειλή του πατρίδας...
 ...Νομίζω ότι είναι πολύ σημαντικό στοιχείο του βιβλίου και της περιόδου, ουσιαστικά, είναι η έννοια

Εξώφυλλο της εφημερίδας Αιών με αναφορά στο δράμα της Ελληνικής Αυτοκρατορίας 28/7/1853

ορθολογικούς όρους· η αίσθηση που έχω μετά από όλη αυτήν τη μεγάλη μελέτη την οποία έχω πραγματοποιήσει είναι ότι δεν το είχαν καταλάβει. Η Αγγλία ήθελε να ασκεί επιρροή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για να εξυπηρετεί τα συμφέροντά της στην Ινδία, η Ρωσία δεν ήθελε να έχει ανταγωνιστή και η Γαλλία επίσης είχε συμφέροντα στην ανατολική Μεσόγειο. Κανένας, λοιπόν, δεν ήθελε να χαλάσει το status quo. Αυτό, λοιπόν, που σε μία ορθολογική σκέψη θα ήταν κοινός τόπος, δεν ετίθετο ως επιχείρημα· αντ' αυτού, εκφραζόταν το παράπονο και η ηικρία των Ελλήνων λόγω της «κατάληψής» τους, μετά το Ναυαρίνο.

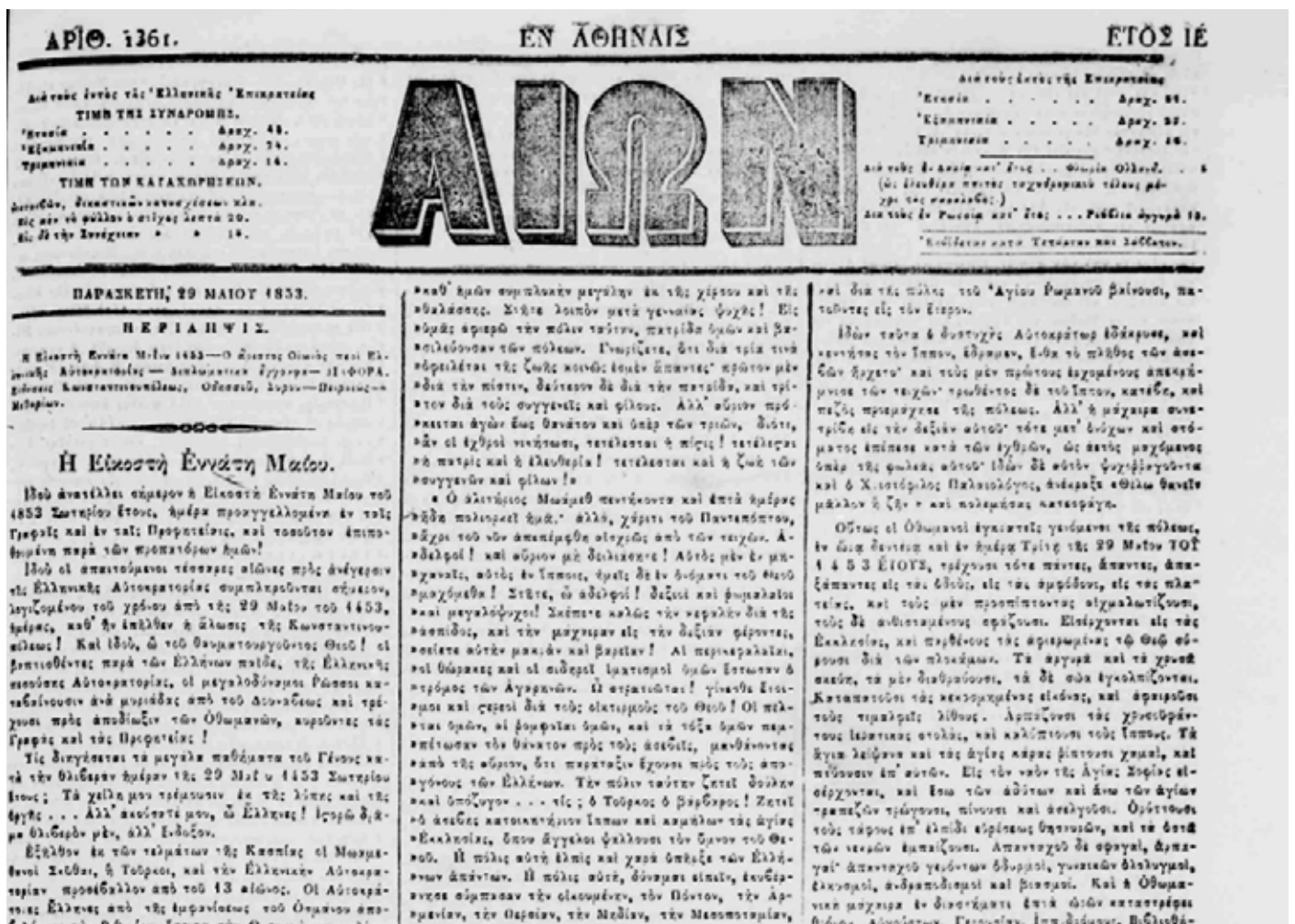
ΤΑ ΟΡΑΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

K.K.: Επίσης, μου άρεσε πολύ μία σκέψη που εμφανίζεται στο κείμενό σου και αφορά την έννοια της ελληνικής αυτοκρατορίας. Αν δηλαδή η μία όψη ενός πρότυπου βασιλείου είναι το Σύνταγμα, η άλλη είναι η ευρωπαϊκή γεωγραφία της αποικιοκρατίας ή της γεωγραφικής, ας πούμε, επέκτασης. Ταυτόχρονα, όμως, αυτή η επέκταση είναι και πνευματική. Σχετίζεται δηλαδή με την αίσθηση της μετάδοσης του πολιτισμού στους κάθε λογής βαρβάρους – και αυτό εμφανίζεται στην ελληνική σκέψη, όχι κατ' ανάγκη ως αντανάκλαση, ούτε ως μίμηση. Εμείς, σήμερα, έχουμε ξεχάσει τους εναλλακτικούς σχεδιασμούς του μέλλοντος. Πρέπει να σκεφτούμε πόσο φιλόδοξο ήταν το σκεπτικό της Μεγάλης Ιδέας, η οποία, μερικές φορές, οραματιζόταν την Ελλάδα ως μία δύναμη «αποικιοκρατική».

Λ.Α.: Ακριβώς. Νομίζω ότι ένα πολύ σημαντικό στοιχείο του βιβλίου και της περιόδου, ουσιαστικά, είναι η έννοια

της αυτοκρατορίας. Θα πω κάτι που εγώ τώρα το κατάλαβα, διαβάζοντας με προσοχή κείμενα της περιόδου: η γενιά, τουλάχιστον, που βγαίνει από την Επανάσταση, η οποία στη συγκρότησή της είναι η προνεωτερική γενιά, δεν είχε αντιληφθεί τη διαφορά μεταξύ έθνους-κράτους και αυτοκρατορίας. Αν ρίξουμε μια ματιά σε όλα τα κράτη που βρίσκονται γύρω, θα δούμε ότι ήταν αυτοκρατορίες: η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Ρωσική, η Αυστριακή, η Αγγλία, μία μεγάλη δύναμη που ήταν ήδη αυτοκρατορική, αλλά με άλλους όρους. Οπότε, πολύ συχνά, διατυπώνουν την πεποίθησή να δημιουργήσουν μία ελληνική αυτοκρατορία ή ένα αυτοκρατορικό κράτος. Επιπλέον, κάτι πολύ σημαντικό που πρέπει να σκεφτούμε είναι ότι τα όρια του κράτους ήταν ασαφή, διότι ήταν ασαφή και τα όρια του ελληνισμού. Άρα, δεν ξέρουν μέχρι πού ακριβώς πρέπει να φτάσουν οι Έλληνες εκείνη τη στιγμή. Υπάρχει μία μεγάλη μερίδα των Ελλήνων η οποία απογοητεύεται όταν γίνεται η Αθήνα πρωτεύουσα το '34, διότι αυτό σημαίνει ότι το ελληνικό κράτος στρέφει τα νώτα στην Κωνσταντινούπολη. Ουσιαστικά, λοιπόν, βλέπουν να πεθαίνει εν μέρει το όραμα της αυτοκρατορίας. Θεωρούν ότι η Αθήνα πρέπει να είναι κάτι ενδιάμεσο, ότι το ίδιο το κράτος πρέπει να είναι κάτι ενδιάμεσο. Βεβαίως, αυτό δεν το συναντάμε μετά τη γενιά του '60-'70, όταν έχει εκλείψει η προνεωτερική γενιά. Άρα, λοιπόν, θέλουν την αυτοκρατορία και φυσικά είναι ισχυρή και η ιδέα περί ανασύστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ιδέα που αρχίζει να διαφαίνεται τη δεκαετία του 1840 – και σε αυτό θα παίξουν ρόλο και άλλα πράγματα. Στην αρχή, λόγω της αρχαιότητας και λόγω του γεγονότος ότι οι Βαυαροί ήταν αρχαιολάτρες, έκρυβαν λίγο κάτω από το χαλί το βυζαντινό τους παρελθόν. Αυτό, όμως, δεν ήταν δυνατόν να κρυφτεί για πολύ μεγάλο διάστημα, οπότε επανήλθε στην επιφάνεια.

Κ.Κ.: Το έχω σημειώσει κι εγώ αυτό: υπήρχε ένα ιστορικό αυτοκρατορικό παρελθόν, το οποίο μπορούσε υπό συγκεκριμένους όρους να αναβιώσει και, ταυτόχρονα, η παραπομπή σε αυτό το παρελθόν είχε και μία σήμανση θρησκευτική. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία παραπέμπει στην επανάκτηση –δεν το λέω μόνο με γεωγραφικούς όρους– της κυριαρχίας της χριστιανοσύνης, σε μία περιοχή όπου για αιώνες βρισκόταν, σε πούμπε, σε συρρίκνωση. Όμως, όσον αφορά την Ευρώπη, υπάρχει ένα πολύ γοητευτικό μπλέξιμο, γιατί η χριστιανική Ευρώπη δεν είναι μία αλληλόπολη. Η Ευρώπη στην ολότητά της, δηλαδή, όπως την αντιλαμβάνονται οι Έλληνες, είναι χριστιανική· ταυτόχρονα όμως, δογματικά, εμπεριέχει διαφορετικές εκδοχές της χριστιανικότητας ή του χριστιανισμού.

Εξώφυλλο της εφημερίδας Αιών με επίκληση στο βυζαντινό παρελθόν, 29/5/1853

σταθερὰ διὰ ἐφημερίδας τῆς Κυβερνήσεως καὶ ἐπιτελοῦνθ' ὡς νόμος τοῦ Κράτους.
Ἐν Ἀθήναις τῆν 29 Φεβρουαρίου 1848.
ΟΘΩΝ.

Ὁ Ὑπουργὸς
N. ΚΟΡΨΙΩΤΑΚΗΣ.
Ἐπισημῆς καὶ ἐπιθῆ ἡ μεγάλη σφραγὶς τοῦ Κράτους.
Ἐν Ἀθήναις τῆν 6 Μαρτίου 1848.
Ὁ ἐπί τῆς Δικαιοσύνης Ὑπουργὸς
K. Θ. ΚΟΛΟΚΟΤΡΩΝΗΣ.

Ἐκπληροῦντες τὴν ὁποῖαν ἐδώκαμεν ὑπόσχεσιν, δημοσιεύομεν σήμερον ὅλα τὰ ἐγγράφα τὰ ἀφορῶντα τὸ τόσον σπουδαῖον ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα. Τὰ ἐγγράφα ταῦτα ἐλάμβανεν κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως. Οἱ ὁμογενεῖς θέλουσι μᾶς ὁμολογήσει βεβαίως χάριτας διὰ τοὺς κόπους, τοὺς ὁποῖους καταβάλομεν πρὸς δημοσίευσιν τῶν ἐγγράφων τούτων, τὰ ὁποῖα ἅπαντας ἐνδιαφέρουσιν.

Ἀντίτυπα τῶν ἐγγράφων τούτων, ἐκδιδομένα εἰς ἰδιαίτερον φυλλάδιον, εὐρίσκονται εἰς τὸ γραφεῖόν μας.

ἘΠΓΡΑΦΑ ἈΦΟΡῶΝΤΑ Τὸ ἘΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚὸΝ ΖΗΤΗΜΑ.

Ἀρ. 860.

Παναγιώτατε καὶ Οὐλομανικὲ Πατριάρχα!

Παναγιώτατε καὶ θεοτάτε Οὐλομανικὲ Πατριάρχα Κύριε, Κύριε Ἀνάγκη κατὰ πνεῦμα ἡμῶν Σοβαρωτάτατε Πάτερ.

Πανερρώτατοι Ἀρχιερεῖς οἱ συγκροτοῦντες τὴν περί τὴν Α. Παναγιώτητα Ἱερὰν Σύνοδον τὸ ἐπιλήρητον ἕνι εἰλας εὐλαῶς ἀπαντήσμε.

Ὡς τίςκα γνόσκα τῆς ἁγίας μητρὸς ἡμῶν καθολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἡμεῖς εἰ συγκροτοῦντες τὴν ὑπερῶν σφραβῶσαν τῆς Α. Μ. τοῦ Σαβαστου ἡμῶν Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος, ἀνοήτως πάντοτε τῆ Ὑμῶν Παναγιώτητα τὴν παρὰ πάντων τῶν ὀρθοδόξων ὀρθόδοξον ἄλλο φέρων εὐλαῶς καὶ σεβασμῶ ὡς πρῶτον τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς ὀρθοδόξου Πατριάρχου καὶ Παναρχατοῦ Πατρὸς, ἔργωμεν κατ' εὐδοκίαν τῆς Α. Μ. καὶ κατ' εὐδοκίαν τῆς παρ' ἡμῶν Ἱερῆς Συνόδου δι' ἡμετέρας αὐτῆς πράξεις γενομένων, διακονοῦσαι αὐτῆς καὶ τῆς περὶ αὐτὴν Ἱερουάτης Συνόδου ὅτι τῆς γλώσσης τοῦ Κλέρου καὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ ἔθνους ἡμεῖς εἰσεσι κοροδοῦσαι πρὸς τὴν νήσοι καὶ τακτικῶν διοικουσαν τῆς παρ' ἡμῶν ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἐπειδὴ ἡ τὰ πάντα παροοίσεσκα καὶ φιλοκρήματα διέπεισαι πρῶτον τοῦ Ὑψίστου κριτάκου κατὰ τὸ ἅπαντα αὐτοῦ ἔθους καὶ ἀνεξάρτητον τὴν Ἑλλάδα εἰς Βασιλεῖον Κράτος αὐτόνομο τε καὶ ἀνεξάρτητον ἴδην πάντως καὶ τὴν τούτης ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς τούτης; ἰσχυροῦσκα ἀνεξαρτησίας, ἡς καὶ πάντων τῶν ἄλλων αὐτονομῶν καὶ ἀνεξαρτήτων Βασιλείων εἰς ἑλλαδικαῖα ἀποκρίσεσκα. Καὶ ἕπειδὴ μὲν παρὰ τοῦ ἔθνους αὐτοκράτου καὶ ἀνεξαρτήτου ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1821 ἔσκα, ὑπαγορευθέντος τούτου ἐκ τῆς ἀνεξαρτήτου τῆν τότε πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος περιστασίας καὶ μεταβολῶν, ἄλλοι τούτους καιροὶ ἔν ἔσκα πρὸς τὴν οὐσκατῆς ἑλλαδικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, ἀνεξαρτήτως τῆς τῆς ἑλλαδικῆς πρὸς τὴν ἀνεξαρτήτου τῶν Ἱερῶν κινήσκα, καὶ ἰσχυροῦσκα εἰς τὴν τῆσκα τῶν τῆς πίστεως δογματικῶν.

ἐλθῆ καὶ ἐπαρῆσκα ἄπαν τὸ χριστιανικὸν πλῆρωμα τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλῆσκα διὰ τῆς αἰτίας αὐτῆς ἀνεξαρτήτου τῶν ἐν ἔσκα 1843 συγκροτηθέντων εἰς Ἑθνομὴν Συνάκου ἐν Ἀθήναις, τῆ τοῦ Βασιλείου Μεγαρχαίου, οἷσκα μὴ φωνῆ καὶ μὴ φέρου ὡς ὄρχη τοῦ θεμιτικῶσκα ἔθους ἔσκα τῆς καλῆς ἡμετέρας τῆς πίστεως, διακρίβουσκα παρῶσκα διὰ τοῦ 2 ἄρθρου τοῦ Συντάγματος τῆς σταθερῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθους εὐδοκίας καὶ τῆς ἀδίσταστον ἐνότητος τῆς πίστεως, εἰ ἡ ἑσκα δογματικῶσκα μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγαρχῆς Ἐκκλησίας καὶ πῶσκα ἄλλῃ ἐπιδοῦσκα τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ ἡ Ἑλληνικῆ ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, διακρίβουσκα ἀπορροδοῦσκα τοὺς ἱεροὺς ἀποστολικῶσκα καὶ συνεδαικῶσκα κινήσκα καὶ τῆς ἱερῆς παραδοῦσκα.

Ἦσκα τούτων τῶν ἀλλοπαλλῶσκα διαγερῶν πραγμάτων τῆς Ἑλλάδος ἔσκα συνέσει ἀπορροδοῦσκα, καὶ τοῦ καιροῦ ἰσχυροῦσκα, καθῶσκα ἔσκα ἰσχυροῦσκα ἡμεῖς ἡμεῖς τῆς Α. Μ. γλώσσης διὰ καὶ αἰτίσκα τοῦ ἱεροῦ κλέρου ὅσκα ἀνεξαρτήτου πρὸς τὴν Μεγαρχῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ταῦσκα, εὐδοκίας καὶ τῆς Ἱ. Παναγιώτητας, ὡς πρῶτον πατριάρχου τῆς ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ τῆς περὶ αὐτὴν Ἱερουάτης Συνόδου, ἡσκα ἐπιδοῦσκα τῆς ἑλλαδικῆς ταῦσκα ἐπιδοῦσκα, καὶ τῶν διοικουσαν τῶσκα Ἱερῶν Συνόδων τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, ἀνεξαρτήτως ἀποδοῦσκα αὐτῶσκα ἐν Χριστῷ εὐδοκίας, εὐδοκίας τῆ ἔργου τοῦ εὐδοκίας Ἑλληνικοῦ ἔθους, καὶ διακονοῦσκα ταῦσκα καὶ τοὺς λοιποὺς Μακαριώτατους Πατριάρχου τῆ Ἀνατολῆς τῆ Ἀλεξανδρείας καὶ τῆ Ἱερουαλίμου, ὅσκα καὶ μετὰ τῆς ἑσκα Παναγιώτητας καὶ ἡ Μακαριώτατος οἷσκα Πατριάρχου γυνεῖσκα τοῦ λοιποῦ καὶ ἀποδοῦσκα ὡς εὐδοκίας ἐν Χριστῷ ἑλλαδικῶν καὶ ἑσκα τῶν Ἱερῶν ἑσκα Συνόδων, ἡσκα καὶ δι' αὐτῶν διακρίβουσκα εὐδοκίας ἐ τῆς ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἑσκα. Τῆ δὲ ἱερῆς τῆς Συνόδου τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος ἐπιδοῦσκα εἰς ἡ κατῶσκα Ἱερουάτησκα τῆ ἀποδοῦσκα εὐδοκίας τῆ κατῶσκα.

Δημοσίευσιν ἐγγράφων γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα Ἐβδομάς, 8/8/1850

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ENANTION ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΑΠΕΙΛΗ

Λ.Λ.: Αυτό, λοιπόν, είναι ἄλλο ένα πρόσωπο καὶ ἄλλη μία ἀντίφαση τῆς Ευρώπης: ἡ Ευρώπη ὡς ἀπειλή, ὅπως ἀναφέρεται καὶ στον ὑπότιτλο τοῦ βιβλίου. Ἡ ὀρθόδοξη, ἡ φιλορθόδοξη πλευρά, φοβάται πάρα πολὺ τον καθολικισμό καὶ τον θεωρεῖ ἀπειλή. Φοβάται ὅτι ἡ ὀρθοδοξία, τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς ἐλληνικῆς ταυτότητας, κινδυνεύει ἀπὸ τὴν καθολικὴν Ευρώπην. Εἶναι υπερβολή, ἀλλὰ γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀσφαλεια τῶν Ἑλλήνων ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ πρέπει νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὑπάρχουν καθολικὰ νησιά, ὑπάρχει ὁ Πάπας⁶ – ὁποῖος δὲν ἦταν καὶ πολὺ φρόνιμος, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν χρειάζεται νὰ το συζητήσουμε–, ὑπάρχει ἐπίσης κὶ ἕνας καθολικὸς βασιλιάς. Γιὰ νὰ το καταλάβουμε καλύτερα: ὅλη αὐτὴν τὴν ἀσφαλεια τὴ δημιούργησε τὸ Ἀυτοκέφαλο. Τὴ δημιούργησε δηλαδή τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Βαυαροὶ καὶ οἱ δυτικὸφιλοὶ θέλησαν νὰ ἀποσχιστεῖ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, νὰ γίνῃ δηλαδή ἀνεξάρτητη, διότι δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ὑπάρχει μία ἐκκλησία ἐξαρτώμενη ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο ἦταν ὑπὸ τον σουλτάνο καὶ στο κάτω-κάτω ἦταν καὶ ἕνας προνεωτερικὸς θεσμός. Ἄρα, λοιπόν, μέσα στο πνεῦμα τῆς νεωτερικότητας, τὸ κράτος ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴ δικὴ του ἐκκλησία. Οἱ φιλορθόδοξοι, ὅμως, θεώρησαν ὅτι αὐτὸ ἦταν κάτι που ἀπέκοπτε τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τὸ κατεξοχὴν στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς τους, τὴν ὀρθοδοξία, καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο θεωροῦσαν κίβωτό του ἐλληνισμοῦ.

Κ.Κ.: Εἶναι πολὺ ἠραῖο τὸ ἐρώτημα που θέτεις καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει μία ολόκληρη κατεύθυνση ἐρευνας. Ἐκεῖ νὰ κάνει με αὐτὴ τὴν ἀμφιθυμία ἀέναντι στὶς θεραπευτοῖς, ἀέναντι στα δυτικὰ σχολεῖα, ὅπου ἡ ἐλίτ, ἀπὸ τὴ μία, θὰ στείλῃ τὸ παιδί της, ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὑπάρχει ἡ αἴσθησι ὅτι αὐτὸ θὰ ἀποτελέσει τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ἀπώλεια τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης.

6. Ἀναφέρεται στα νησιά τῶν Κυκλάδων, ὅπως ἐνδεικτικὰ ἡ Σύρος καὶ ἡ Νάξος, ὅπου ἦταν μεγάλοι οἱ καθολικοὶ πλῆθυσμοὶ καὶ ἰσχυρὲς οἱ σχέσεις με τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, τῆς ὁποίας πρῶτοσκα τότε ὁ πάπας Γρηγόριος ΙΣΤ' (1765-1846).

Λ.Λ.: Είχαμε μεγάλες συγκρούσεις για τη Σχολή Χίλη,⁷ για παράδειγμα, αλλά και για άλλες.

Κ.Κ.: Πόσο αποδεκτό μπορεί να είναι ένα εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο παραπέμπει σε μία άλλη δογματική αντίληψη; Περιγράφοντας αυτήν την αμφιθυμία, αυτήν την αντιπαράθεση, προσεγγίζουμε το δεύτερο χρονολογικό όριο του βιβλίου, το 1857· το πρώτο ήταν το 1833, αυτή η ξεχασμένη αλλά πολύ σημαντική χρονιά στην ιστορία του ελληνικού κράτους. Η αφήγηση κορυφώνεται στο 1857 και σχετίζεται με ένα γεγονός που μας δείχνει πόσο σχετικός είναι ο ιστορικός χρόνος: εκείνη τη στιγμή είναι το απόλυτο γεγονός του 19ου αιώνα, αλλά στον 21ο αιώνα είναι μία ιστορική λεπτομέρεια.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΟΡΑΜΑΤΩΝ. Η ΔΙΑΨΕΥΣΗ

Λ.Λ.: Το '57, ειδικά σε σχέση με την Ευρώπη, είναι μία κομβική χρονική στιγμή, διότι το 1853 ξεκινά ο Κριμαϊκός Πόλεμος. Είναι, λοιπόν, αυτονόητο ότι οι Έλληνες θα πάρουν το μέρος της Ρωσίας· ακόμη και ένα κομμάτι δυτικότερων Ελλήνων μεταστρέφεται προς τη ρωσόφιλη πλευρά, διότι αισθάνεται πολύ μεγάλη απογοήτευση από τη δυτική Ευρώπη, η οποία, εκείνη τη στιγμή, δεν θέλει με τίποτα να χάσει το σημαντικό της έρεισμα: την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτό είναι κάτι αδιανόητο για τους Έλληνες. Ουσιαστικά, ο Κριμαϊκός Πόλεμος σηματοδοτεί μία μεταστροφή στα φιλοευρωπαϊκά αισθήματα των Ελλήνων, ενώ επίσης είναι ένας πόλεμος –και εδώ ερχόμαστε στο ζήτημα της θρησκείας, που αναφέραμε πριν– θρησκευτικός. Ξεκίνησε για θρησκευτικούς λόγους: η ορθόδοξη Ανατολή και η Ρωσία δυσσαρεστήθηκαν πάρα πολύ γιατί η επιτήρηση των Αγίων Τόπων δόθηκε σε καθολικούς και όχι σε ορθόδοξους. Επιβεβαιώθηκαν οι φόβοι των φιλορθόδοξων και ρωσόφιλων απέναντι στη δυτική επιβουλή, ουσιαστικά, εναντίον της Ελλάδας, αλλά και της ορθοδοξίας γενικότερα. Αλλά πρέπει να πω ότι ακόμη και οι δυτικότεροι κληνίστηκαν σε αυτόν τον πόλεμο. Ο Κριμαϊκός Πόλεμος, επίσης, είναι ένα κομβικό σημείο που σηματοδοτεί και τη διάλυση των τριών κομμάτων, του Αγγλικού, του Γαλλικού και του Ρωσικού, τα οποία δεν έχουν πλέον λόγο ύπαρξης, μέσα σε αυτό το κλίμα γενικευμένης απογοήτευσης.

Κ.Κ.: Άρα, δηλαδή, θα μπορούσε κανείς να πει ότι τα χρονολογικά όρια του βιβλίου ξεκινούν από μία προσδοκία που γρήγορα μετατρέπεται σε απογοήτευση και κλείνουν με μία καθολική απογοήτευση, γιατί δεν υλοποιήθηκαν οι επιθυμίες τους. Εντέλει, αυτό το γεγονός τροφοδότησε τη διάλυση ενός παλιού πολιτικού συστήματος και την εμπέδωση –θα το ήμουν να πω, αν και δεν έχουμε δυστυχώς χρόνο να το συζητήσουμε– μιας σταθερά αντιδυτικής αντίληψης εντός της ελληνικής κοινωνίας.

Λ.Λ.: Ακριβώς. Από κει και πέρα αρχίζει πλέον όχι μόνο ο αντιευρωπαϊσμός, αλλά και η υπονόμευση της ευρωπαϊκής ανωτερότητας. Η φράση «όταν εμείς φτιάχναμε Παρθενώνες, εσείς ήσασταν στα δέντρα και τρώγατε βελανίδια» έχει τις ρίζες της στον 19ο αιώνα και στην απογοήτευση από την Ευρώπη.

Κ.Κ.: Νομίζω ότι με αυτήν τη φράση καταλαβαίνουμε ότι ο 19ος αιώνας δεν είναι τόσο μακρινός, γιατί πολλοί και πολλές εξακολουθούν να πιστεύουν ότι όταν εμείς χτίζουμε Παρθενώνες, οι άλλοι τρώνε βελανίδια. Με αυτήν τη σκέψη, σας εύχομαι καλό μεσημέρι και καλή συνέχεια.

7. Αναφέρεται στα «Χίληια» του 1842, αντιδράσεις εναντίον των ιδρυτών του σχολείου John Henry και Fanny Hill μέσα από την αρθρογραφία της εφημερίδας *Αιών*. Ο αμερικανός ιεραπόστολος και η σύζυγός του κατηγορήθηκαν από την εφημερίδα για προσηλυτισμό των μαθητών στον καθολικισμό.

Αντιρωσικό σατιρικό σκίτσο της περιόδου του Κριμαϊκού πολέμου. Πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ, Ἀθήνα, Εκδοτική Ἀθηνῶν, 1977, σελ. 145.

Σατιρικό σκίτσο με αναφορά στην υπόθεση Πατσιφίκο και τις πιέσεις της αγγλικής πολιτικής στο ελληνικό κράτος. Πηγή: εφημερίδα *Τρακατρούκα*, Μάρτιος 1850

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

- 25 Ιανουαρίου 1833 Άφιξη του βασιλιά Όθωνα στο Ναύπλιο. Λόγω ανηλικότητας του νέου βασιλιά, τη διακυβέρνηση της χώρας αναλαμβάνει τριμελής Αντιβασιλεία, αποτελούμενη από τους Joseph von Armansperg (επικεφαλής), Ludwig von Maurer (θέματα δικαιοσύνης, εκκλησίας και παιδείας) και Karl Wilhelm von Heideck (στρατιωτικά-ναυτικά ζητήματα)
- Ιούλιος 1833 Ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Ελληνικής Εκκλησίας
- 1 Ιουνίου 1835 Ενηλικίωση Όθωνα και ανάληψη των καθηκόντων του
- 1835 Ξεκινά την κυκλοφορία της η εφημερίδα *Αθηνά*, εφημερίδα φιλελεύθερων αρχών, φιλοβρετανικής κατεύθυνσης
- 2 Φεβρουαρίου 1837 Άφιξη του βασιλικού ζεύγους Όθωνα-Αμαλίας στον Πειραιά, ύστερα από τον γάμο τους στο Μόναχο
- 1838 Εκδίδεται η φιλορωσική εφημερίδα *Αιών* με διευθυντή τον Ιωάννη Φιλήμονα
- 1839 Εκδηλώνεται πολεμική σύγκρουση μεταξύ Τουρκίας και Αιγύπτου, η οποία φουντώνει τις προσδοκίες των Ελλήνων για επέκταση του ελληνικού βασιλείου με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων
- 1842 Δημοσιεύεται στο περιοδικό *Ερανιστής* το εμβληματικό άρθρο του Μάρκου Ρενιέρη «Τι είναι η Ελλάς;», ένα από τα πρώτα κείμενα που συζητούσαν δημόσια τα ζητήματα ταυτότητας και προσανατολισμού της Ελλάδας
- 1842 Εκδηλώνονται τα «Χίλληια», σειρά άρθρων της εφημερίδας *Αιών*, στα οποία οι ιδρυτές του Παρθεναγωγείου Χίλλη κατηγορούνταν για προσηλυτισμό μαθητών και προώθηση του καθολικισμού. Τα «Χίλληια» απηχούσαν το γενικότερο κλίμα σύγκρουσης εντός της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας
- 3 Σεπτεμβρίου 1843 Εκδηλώνεται εξέγερση στους δρόμους της πρωτεύουσας με αίτημα την παραχώρηση Συντάγματος και τον περιορισμό των εξουσιών του μονάρχη. Η εξέγερση οδήγησε στη συγκρότηση της Α΄ Εθνικής Συνέλευσης των Ελλήνων
- 14 Ιανουαρίου 1844 Διατυπώνεται για πρώτη φορά δημόσια ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» από τον Ιωάννη Κωλέττη, σε αγόρευσή του για το ζήτημα «αυτοχθόνων και ετεροχθόνων» στην Α΄ Εθνική Συνέλευση
- 18 Αυγούστου 1844 Ορκίζεται η πρώτη εκλεγμένη κυβέρνηση της οθωνικής περιόδου υπό τον Ιωάννη Κωλέττη
- 1844 Ψηφίζεται το πρώτο Σύνταγμα του ελληνικού κράτους, κλείνοντας την περίοδο της απολυταρχίας του Όθωνα

- Απρίλιος 1847 Εκδηλώνεται εμπρησμός στην κατοικία του βρετανικής υπηκοότητας εβραίου πρέσβη της Πορτογαλίας στην Ελλάδα Δαβίδ (Δον) Πασιφίκο. Το επεισόδιο στέκεται αφορμή για διεκδίκηση αποζημιώσεων από αγγλικά δικαστήρια και διπλωματικές πιέσεις της Αγγλίας στην Ελλάδα
- Ιανουάριος 1850 Εκδηλώνονται τα «Παρκερικά», αποκλεισμός ελληνικών λιμανιών μεταξύ των οποίων και του Πειραιά από τον αγγλικό στόλο. Ο αποκλεισμός ήταν απόρροια της άρνησης του Όθωνα να ικανοποιήσει φιλοαγγλικά αιτήματα, μεταξύ των οποίων και οι αποζημιώσεις της Υπόθεσης Πασιφίκο
- 1850 Εκδίδεται ο Συνοδικός Τόμος, αποτέλεσμα συμφωνίας και συμβιβασμού μεταξύ Πατριαρχείου και ελληνικής κυβέρνησης γύρω από το εκκλησιαστικό ζήτημα που είχε ανακύψει από το 1833 με το Αυτοκέφαλο. Το Πατριαρχείο αναγνώριζε την Ελλαδική Εκκλησία ως «πνευματική αδελφή»
- Οκτώβριος 1853 Ξεσπάει ο Κριμαϊκός Πόλεμος. Η κήρυξη του πολέμου πυροδοτεί κλίμα ενθουσιασμού στην ελληνική κοινή γνώμη, καθώς και προσδοκίες για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας και τη δημιουργία ορθόδοξης ελληνικής αυτοκρατορίας στο πλευρό της Ρωσίας
- 1853 Εκδίδεται το περιοδικό *Le Spectateur de l'Orient* από λόγιους όπως οι Κωνσταντίνος και Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Νικόλαος Δραγούμης, Ιωάννης Σούτσος, Αλέξανδρος Ραγκαβής και Μάρκος Ρενιέρης. Στόχος του περιοδικού ήταν να αποτελέσει ένα βήμα διαλόγου του ελληνισμού με την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη
- Ιανουάριος 1854 Ξεσπά εξέγερση στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία, προκαλώντας ενθουσιασμό στην κοινή γνώμη. Οι εξεγέρσεις θεωρήθηκαν η στιγμή ολοκλήρωσης του έργου του 1821 και αρχή του τέλους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
- Μάιος 1854 Κηρύσσεται ναυτικός αποκλεισμός του Πειραιά από τον γαλλικό και αγγλικό στόλο, ως μέσο άσκησης πίεσης για ουδετερότητα της Ελλάδος στον Κριμαϊκό Πόλεμο και κατάπαυση των τοπικών εξεγέρσεων
- 1854 Επιδημία χολέρας στην Αθήνα και τον Πειραιά, η οποία πιθανότατα μεταδόθηκε από τα γαλλικά στρατεύματα του αποκλεισμού. Το γεγονός ενέτεινε τη δυσαρέσκεια της ελληνικής κοινής γνώμης έναντι των Άγγλων και των Γάλλων
- 1854 Εκδίδεται το έργο *Ελληνισμός ή Ρωσισμός;* του Κωνσταντίνου Δόσιου, στο οποίο συζητούνταν οι διπλωματικές κινήσεις Αγγλίας και Ρωσίας απέναντι στο Ανατολικό Ζήτημα και την Ελλάδα
- 30 Μαρτίου 1856 Λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου, με την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων
- Φεβρουάριος 1857 Άρση του ναυτικού αποκλεισμού και αποχώρηση των στόλων. Η αποχώρηση σηματοδότησε το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου για την Ελλάδα, όπως και τη διάψευση των προσδοκιών για την ανασύσταση της Ανατολικής Αυτοκρατορίας με επίκεντρο την Ελλάδα

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιακωβάκη, Νάσια, *Ευρώπη μέσω Ελλάδας. Μια καμπή στην ευρωπαϊκή αυτοσυνείδηση. 17ος-18ος αιώνας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2006

Γιακωβάκη, Νάσια, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 55-74

Γούναρς, Βασίλης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από τον Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2007

Διάλλα, Άντα, *Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009

Driault, Idouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα. Από τις αρχές έως τη Συνθήκη των Σεβρών* (Νεοελληνική Ιστορική Βιβλιοθήκη), μτφρ.: Λίνα Σταματιάδη, εισαγωγή-σχόλια: Ιάκωβος Ακτσόγλου, Αθήνα, Ιστορητής, 1997

Δρούλια, Λουκία – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Α΄, Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΝΕ, 2008

Καραφουλίδου, Βίκυ, «...της μεγάλης ταύτης ιδέας...». *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Αθήνα, Πόλις, 2018

Κόκκινος, Γιώργος, *Αναζητώντας την Ευρώπη. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2000

Λούβη, Λίνα, «Το ελληνικό κράτος 1833-1871. Το πολιτικό πλαίσιο των πρώτων βηματισμών», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 4, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-26

Ματάλλας, Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικό» στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002

Παπαγεωργίου, Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2005

Πεσμαζόγλου, Στέφανος, «Η ευρωπαϊκή μήτρα της νεοελληνικής απόρριψης του "Τούρκου"», στο *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός. Επιστημονικό Συμπόσιο 9-10 Νοεμβρίου 2001*, Αθήνα, Εταιρεία Μελέτης Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2003, σ. 187-196.

Petropulos, John A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, 2 τ., Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985-1986

Πολίτης, Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια. Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880* (Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 14), Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1998 [β΄ έκδ., με διορθώσεις, συμπληρώσεις και ευρετήριο]

Σκοπετέα, Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988

2 ΑΙΩΝΕΣ σε
21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Πλατεία Ελευθερίας 1, 10553 Αθήνα

email: aski@askiweb.gr

τηλ.: 210-3223062

www.askiweb.eu

facebook.com/askigr/

2022

ISBN: 978-618-85611-8-2